

الگوی اسلامی - ایرانی دیپلماسی انرژی جمهوری اسلامی ایران

a.keivan.ir@gmail.com

ms.jokar@iies.net

hamed_lame@iki.ac.ir

 orcid.org/0009-0009-7235-897X

سیداصغر کیوان حسینی / استاد گروه روابط بین الملل دانشگاه علامه طباطبائی

محمدصادق جوکار / دانشیار مؤسسه مطالعات بین المللی انرژی

حامد خوشگفتار لامع / دانشجوی دکتری روابط بین الملل دانشگاه علامه طباطبائی

دریافت: ۱۴۰۲/۰۷/۱۰ - پذیرش: ۱۴۰۲/۱۲/۱۷

چکیده

امروزه هم عرضه کنندگان و هم تقاضاکنندگان انرژی، از دیپلماسی برای تأمین منافع خود در این حوزه بهره می گیرند. کیفیت دیپلماسی انرژی در هر کشور متأثر از خطمشی های سیاستی است که عمدتاً در ضمن اسناد بالادستی تعیین، هدایت و ارزیابی می گردد. هدف این پژوهش ارائه الگوی تدوین سیاست های دیپلماسی انرژی مبتنی بر تحلیل و استخراج رویه های مفهومی در اسناد بالادستی است. قانون اساسی، سند چشم انداز ۱۴۰۴ و سیاست های کلی آن، قانون برنامه ششم توسعه، سیاست های کلی اقتصاد مقاومتی، سیاست های کلی محیط زیست و سیاست های کلی انرژی؛ اسناد منتخب جهت انجام این پژوهش به شمار می آیند. پژوهش حاضر براساس روش کیفی تحلیل مضمون از نوع اکتشافی انجام شده و روش گردآوری اطلاعات از نوع کتابخانه ای است. در این روش پس از گزینش بندهای مرتبط با حوزه موضوعی پژوهش و انجام کدگذاری باز، در مجموع ۱۱۹ مضمون پایه، ۳۴ مضمون سازمان دهنده ذیل ۸ مضمون فراگیر (اتکاء به فناوری، سرمایه گذاری، تقویت زیرساخت های تجارت انرژی، بهره برداری از موقعیت جغرافیایی، جامعه آرمانی اسلامی و پایه گذاری تمدن نوین اسلامی، حفظ، تقویت و توسعه منافع ملی، سیاست ها و سیاست گذاری های داخلی، رویکرد اقتصادی و تجاری نسبت به سیاست خارجی و روابط بین المللی) استخراج و با استفاده از آن مدل اکتشافی موردنظر حاصل شد. در نهایت الگوی پیشنهادی برای تدوین سیاست های دیپلماسی انرژی جمهوری اسلامی ایران نشان داد که تنظیم سیاست های دیپلماسی انرژی در دوره پیش رو باید ضمن ارتباط معنادار در نسبت با برنامه های پیشینی، اقتضات نوین را نیز لحاظ کند.

کلیدواژه ها: دیپلماسی انرژی، اسناد بالادستی، اقتصاد مقاومتی، سند چشم انداز، برنامه ششم توسعه، اصل ۴۴، سیاست های کلی انرژی و محیط زیست.

طبقه بندی: JEL : K32, O13, P18

بررسی سیاست انرژی جمهوری اسلامی ایران، یافتن ناسازگاری‌های سیاست‌های مختلف با یکدیگر و تحلیل آثار تحولات جهانی بر آن از مهم‌ترین زمینه‌های مطالعاتی و ضروری برای کشور می‌باشد. از آنجا که درآمدهای حاصل از صادرات انرژی در بودجه کشور از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است، بیشینه‌سازی عواید و منافع حاصل از این کالای با ارزش، نیازمند تعامل هدفمند و علمی در این زمینه می‌باشد. از سوی دیگر، مهم‌ترین چالش سیاست انرژی جمهوری اسلامی و صنعت انرژی کشور عدم وجود یک دیپلماسی قوی و موفق است.

دیپلماسی انرژی برنامه‌ای است راهبردی، جامع و کارآمد که تعاملات بین‌المللی در حوزه انرژی را برای یک کشور مدون کرده و چارچوب کلی توافقات را روشن می‌سازد (واعظی و همکاران، ۱۳۸۹). این برنامه برای کشورهای صادرکننده انرژی راهبردهای استفاده از ابزار انرژی جهت تأمین اهداف دیپلماتیک را فراهم می‌آورد و برای کشورهای واردکننده، راهبردهای دیپلماتیک لازم برای ایجاد امنیت پایدار انرژی را روشن می‌سازد. از این رو با توجه کمیّت و کیفیت تصدی‌گری و نقش‌آفرینی دولت‌ها در روابط اقتصادی خارجی به‌ویژه ایفای این نقش در مورد منابع انرژی، همچنین ظرفیت‌های موجود در مبانئ، قواعد و اصول حاکم بر نظام جمهوری اسلامی ایران، می‌توان زمینه‌ساز قاعده‌مندی تعاملات و ارتباطات بین‌بازیگران و خط‌مشی‌گذاری دولت در این عرصه را جهت بیشینه‌سازی تأمین منافع ملی و امنیت انرژی فراهم کرد. ایران با در اختیار داشتن منابع غنی انرژی، نیاز به طراحی و اجرای برنامه‌ای راهبردی، متناسب با فرصت‌ها و چالش‌ها دارد. این برنامه باید قابلیت دستیابی جمهوری اسلامی ایران به قدرت اول منطقه با حضوری پویا و مؤثر با بهره‌برداری از موقعیت منحصر به فرد ژئوپلیتیکی فراهم کند. این موضوع به صراحت در قانون اساسی و سند چشم‌انداز ۱۴۰۴ و دیگر اسناد بیان شده است. دستیابی به این هدف در گرو استفاده از مهم‌ترین ظرفیت اقتصادی کشور از طریق دیپلماسی انرژی فعال، هدفمند و همه‌جانبه می‌باشد.

دیپلماسی انرژی باعث مقاوم کردن اقتصاد کشور و بیشینه‌سازی منابع قدرت در عرصه‌های بین‌المللی در فضای تحریم‌ها می‌شود. از آنجا که موفقیت دیپلماسی با توجه به منافع ملی تعریف می‌شود، از این رو ضرورت طراحی و به‌کارگیری الگوی اسلامی - ایرانی دیپلماسی انرژی برای جمهوری اسلامی ایران محسوس می‌باشد.

الگوی اسلامی - ایرانی دیپلماسی انرژی ارائه‌دهنده نقشه راه دیپلماسی انرژی برای توسعه همکاری‌های انرژی با کشورهای دیگر بر اساس قواعد و مفاهیم اسلامی، اهداف ملی و بین‌المللی، مطابق با اسناد بالادستی، برنامه‌ها و راهبردهای توسعه‌ای و اقتصادی کشور، جهت ایفای نقش مؤثر برای تأمین منافع ملی و امنیت انرژی کشور است. در این اسناد بر افزایش قدرت مقاومت و کاهش آسیب‌پذیری اقتصاد کشور؛ مقابله با ضربه‌پذیری درآمد حاصل از صادرات نفت و گاز؛ افزایش ذخایر راهبردی نفت و گاز کشور به منظور اثرگذاری در بازار جهانی نفت و گاز، حفظ و توسعه ظرفیت‌های تولید نفت و گاز، به‌ویژه در مبادین مشترک؛ افزایش ارزش افزوده از طریق تکمیل زنجیره ارزش صنعت نفت و گاز، توسعه تولید کالاها دارای بازدهی پهنه با تأکید بر برداشت صیانتی از منابع، به عنوان اصولی مهم و اساسی مورد تأکید شده است.

در این مقاله، به بررسی الگوی اسلامی - ایرانی دیپلماسی انرژی جمهوری اسلامی ایران می‌پردازیم؟ سؤال اساسی در این مقاله این است که ابعاد، عناصر و اصول حاکم بر این الگو چیست؟ بخش زیادی از فهم و درک الگوی اسلامی - ایرانی دیپلماسی انرژی جمهوری اسلامی ایران برداشت صحیح از مبانی و مؤلفه‌هایی است که به طور صریح یا ضمنی در اسناد بالادستی به آنها اشاره شده است. از این رو هدف این مقاله ارائه الگو و نقشه راهی برای تدوین سیاست‌های دیپلماسی انرژی براساس اسناد بالادستی است؛ اسنادی که خود بر مبانی احکام فقهی اقتصاد اسلامی تنظیم شده‌اند. از آنجاکه دیپلماسی انرژی ابعاد مختلف اقتصادی، سیاسی، حقوقی، مدیریتی، بین‌المللی و تجاری دارد، تدوین الگو برای آن نیازمند استفاده از اسنادی است که جامع، فرابخشی و راهبردی باشند. از این رو در این بررسی از اسنادی همچون قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، سند چشم‌انداز بیست ساله کشور (۱۴۰۴-۱۳۸۴)؛ قانون برنامه ششم توسعه و سیاست‌های ابلاغی از سوی مقام معظم رهبری شامل: سیاست‌های اقتصاد مقاومتی، سیاست‌های کلی محیط‌زیست، قانون اجرای سیاست‌های کلی اصل چهل و چهارم قانون اساسی، سیاست‌های کلی نظام در بخش انرژی مشتمل بر اهداف کلان و راهبردهای اساسی بخش انرژی کشور تا افق سال ۱۴۲۰ استفاده شده است.

در این مقاله از روش کیفی تحلیل مضمون به‌عنوان روشی اکتشافی و نظریه داده‌بنیاد (گراندد تئوری) با رویکردی استقرائی و رهیافت نظام‌مند اشتراوس - کوربین استفاده شده است. اطلاعات به روش کتابخانه‌ای جمع‌آوری و پس از بررسی مفهوم دیپلماسی انرژی و مرور اسناد بالادستی منتخب که با روش تحلیل مضامین این اسناد صورت گرفته به ارائه الگوی اسلامی - ایرانی دیپلماسی انرژی جمهوری اسلامی ایران منجر می‌گردد.

در مورد دیپلماسی انرژی جمهوری اسلامی ایران مطالعات اندکی صورت گرفته است. در آثار خارجی نیز بیشتر مفاهیم و موضوعات نظری در حوزه دیپلماسی انرژی ذیل تحلیل و بررسی بازیگرانی مانند اوپک، روسیه، آمریکا و اتحادیه اروپا و یا قدرت‌های نوظهور این عرصه مانند چین، هند و بریکس مطرح شده است. در نگاهی کلی چند عنوان کتاب و مقاله فارسی با موضوع ارتباط دیپلماسی انرژی جمهوری اسلامی ایران با اسناد بالادستی و سیاست‌های کلی کشور مشاهده شد که به برخی از آنها اشاره می‌شود:

صادقی (۱۳۹۹) در کتاب *دیپلماسی انرژی جمهوری اسلامی ایران* (چالش‌ها و فرصت‌ها) به بررسی چگونگی تدوین دیپلماسی انرژی جمهوری اسلامی ایران با توجه به تحولات جهانی و در راستای تأمین حداکثری منافع ملی کشور می‌پردازد. به نظر نویسنده، بررسی تحولات انرژی و وابستگی متقابل در تحولات انرژی و اهمیت بررسی جنبه‌های مختلف منافع ملی و اثرپذیری آن از تحولات انرژی اهمیتی اساسی دارد. در این کتاب که به ارزیابی دیپلماسی انرژی براساس نظریه وابستگی متقابل می‌پردازد، اسناد بالادستی محور بررسی نیست.

واعظی و همکاران (۱۳۸۹) در فصولی از مجموعه مقالات همایش ملی نفت و سیاست خارجی به بررسی دیپلماسی انرژی می‌پردازند؛ در این مقالات مفهوم دیپلماسی انرژی، تاریخچه و جایگاه آن در سیاست خارجی جمهوری اسلامی و نقاط ضعف، قوت و تهدیدات دیپلماسی انرژی مورد بررسی قرار گرفته است. در بخش‌هایی از این مجموعه مقالات به بعضی از الزاماتی که در اسناد بالادستی وجود دارد به صورت موردی و با اشاره به برخی از بندهای این اسناد اشاره شده است. اما هیچ‌کدام به صورت یکپارچه به بررسی اسناد بالادستی نپرداخته‌اند.

کی‌پور و /یزیدی (۱۳۸۸) در پژوهشی با عنوان «دیپلماسی انرژی و لزوم استفاده از آن برای تأمین منافع ملی ایران در جهان» ضمن بررسی و تبیین دیپلماسی انرژی و سرفصل‌های آن به آنچه که می‌توان از دیپلماسی انرژی انتظار داشت، می‌پردازند؛ با این وجود، نویسندگان الگویی برای دیپلماسی انرژی معرفی نمی‌کنند. در بخش دیگر این مقاله وضعیت آینده انرژی جهان و بازارهای آتی انرژی برای ایران، وضعیت دیپلماسی انرژی ایران بررسی شده است. نویسندگان حضور مؤثر در بازارهای جهانی انرژی را مستلزم استفاده از ابزار انرژی برای حضور مؤثر در معادلات بین‌المللی، جذب سرمایه‌گذاری خارجی، و بازاریابی برای گاز ایران می‌دانند. راهکارهای ارائه‌شده در این مقاله مبتنی بر تجربیات و استدلال‌های نویسندگان بدون کنکاش در اسناد بالادستی است.

رضوی و پیرانی (۱۴۰۱) در پژوهشی با عنوان «تبیین الزامات و راهبردهای دیپلماسی و امنیت انرژی در جمهوری اسلامی ایران»، به تبیین ظرفیت‌ها و موانع دیپلماسی انرژی جمهوری اسلامی ایران و راهکارهای مربوطه پرداخته‌اند. در این پژوهش پنج دسته راهبرد شامل اتخاذ رویکرد ترکیبی، تنوع‌بخشی و نگاه بلندمدت به طرح‌های انرژی منطقه، پرهیز از موازی‌کاری و تشکیل معاونت دیپلماسی انرژی در وزارت امور خارجه، الزام اتخاذ نگاه منطقه‌ای به جای نگاه ملی و دیپلماسی مقاومت و اتخاذ راهبرد انرژی در شرایط تحریم‌ها به منظور کاربست دیپلماسی امنیت انرژی مطرح شده است. این مقاله به دنبال ارائه راهکارهای سیاسی و اقتصادی بدون توجه به بندهای سیاستی در اسناد بالادستی می‌باشد و با توجه به مقتضیات زمانی به مواردی اشاره می‌کند.

راینهارت و پرونیچکین (۲۰۱۸) در مقاله‌ای با عنوان «پارادایم واقع‌گرایانه دیپلماسی انرژی در سنت علمی روسیه و کاربرد عملی آن» به مشکلات مطالعه در حوزه دیپلماسی انرژی می‌پردازند. به نظر آنها، بهترین رویکرد برای بررسی، تحلیل و سیاست‌گذاری در حوزه دیپلماسی انرژی، استفاده از رویکردی واقع‌گرایانه است. نویسندگان در ادامه به بررسی دیپلماسی انرژی روسیه می‌پردازند.

وجه تمایز و نوآوری مقاله حاضر، گام برداشتن در مسیر تدوین الگو و نقشه راه برای طراحی و اجرای دیپلماسی انرژی جمهوری اسلامی با محور قرار دادن اسناد بالادستی به روش تحلیل مضامین می‌باشد.

چارچوب نظری

مفهوم دیپلماسی انرژی

دیپلماسی انرژی که طی سال‌های اخیر وارد ادبیات اقتصاد سیاسی بین‌الملل شده است، شکلی از دیپلماسی و زیرشاخه روابط بین‌الملل است. گیولی در تعریف آن می‌نویسد: دیپلماسی انرژی به هر فعالیت دیپلماتیکی اطلاق می‌شود که برای افزایش دسترسی به منابع و عواید انرژی در تعامل با سایر دولت‌ها انجام می‌شود؛ فعالیت‌های مزبور شامل برنامه‌ها، سیاست‌ها و راهکارهای اجرایی می‌شود (گیولی، ۲۰۱۵).

دیپلماسی انرژی با شرط در نظر گرفتن اصول و مبانی حاکم بر سیاست خارجی، سیاست‌های اقتصادی و توسعه‌ای از این ظرفیت برخوردار است که به مثابه یک سیستم جامع پیوند بین سیاست داخلی و خارجی و تأثیرات متقابل آنها بر روی یکدیگر را مورد بررسی، تحلیل و تبیین قرار دهد؛ همچنین تأثیر همه بخش‌های نظام بین‌الملل را مورد

مطالعه و پژوهش قرار داده؛ در عین حالی که پویایی این واکنش‌های متقابل را با هدف تأمین امنیت انرژی در نظر می‌گیرد. دیپلماسی انرژی باید به گونه‌ای طراحی شود که هم جنبه تجویزی و هم جنبه راهبردی داشته باشد. در این زمینه هیچ نظریه‌ای به طور مطلق و به‌تنهایی راه‌گشا نیست؛ اما می‌توان از آنها، با رفع نواقص، در طراحی الگوی دیپلماسی انرژی بهره‌برداری کرد.

از مباحث پایه‌ای که بستر شکل‌گیری دیپلماسی انرژی می‌باشد، نظام جهانی انرژی است. شناخت این نظام تأثیری مستقیم بر الگوی شکل‌گیری دیپلماسی انرژی دارد. نظام جهانی انرژی مشتمل بر اجزایی همچون تولیدکنندگان و مصرف‌کنندگان، مناسبات، روابط و تعاملات بین اجزاء، تعادل یا عدم تعادل براساس تهدیدها و فرصت‌ها و هدف سیستم مبتنی بر امنیت ملی و امنیت انرژی و دیپلماسی انرژی است (مبینی‌دهکردی و خادم، ۱۳۸۹). بر این اساس، گام نخست فهم شاخص‌ها و عوامل تشکیل‌دهنده دیپلماسی انرژی است. این مؤلفه‌ها را می‌توان به چند دسته تقسیم کرد: مؤلفه روابط بین‌المللی (متأثر از سیاست خارجی)، سیاست انرژی، امنیت انرژی، تجارت انرژی و مسائل زیست‌محیطی؛ همه این‌ها در سه سطح داخلی، منطقه‌ای و بین‌المللی قابل طرح و بررسی می‌باشند. بر مبنای این مؤلفه‌ها، دیپلماسی انرژی را نباید تنها سیاست انرژی یا تجارت انرژی دانست؛ بلکه آن را باید در سطح یک الگوی گسترده و فراگیر در نظر گرفت. درواقع، الگوی دیپلماسی انرژی به بررسی نحوه تأثیرگذاری منابع انرژی بر روابط بین‌الملل با هدف دستیابی به اهداف تعیین‌شده، می‌پردازد. همچنین دیپلماسی به ایفای نقش در مدیریت و هدایت این منابع اشاره دارد. این الگو در مورد مفاهیمی مانند تأمین انرژی، امنیت انرژی، قدرت نرم، تعاملات بین‌المللی، تحریم‌های اقتصادی، توافقات حوزه انرژی، تحولات قیمتی، کنفرانس‌های انرژی و سایر پدیده‌های مرتبط با حوزه انرژی با هدف، شناسایی روابط بین منابع انرژی و سیاست خارجی کشورها و همچنین تأثیر آنها بر روابط بین‌المللی ساخته و پرداخته می‌شود. با این نگاه دیپلماسی انرژی یک حوزه دیپلماتیک رو به رشد با هدف تأمین زنجیره‌ای از اهداف و منافع ملی است (میردینگ، ۲۰۱۱).

اسناد بالادستی

تعیین سیاست‌های کلی نظام و تعیین چارچوب‌های آن وابسته به اسناد بالادستی است؛ از این اسناد برای تنظیم مقررات عادی و تدوین سیاست‌های بلندمدت و میان‌مدت کشور استفاده می‌شود. اسناد بالادستی منتخب در این مقاله شامل قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، سند چشم‌انداز و سیاست‌های کلی نظام، قانون برنامه ششم توسعه، سیاست‌های اقتصاد مقاومتی، سیاست‌های کلی محیط‌زیست، قانون اجرای سیاست‌های کلی اصل چهل و چهارم قانون اساسی، سیاست‌های کلی نظام در بخش انرژی در افق ۱۴۲۰ می‌باشد.

قانون اساسی

قانون اساسی به عنوان مهم‌ترین سند بالادستی که چراغ راهنمایی برای تدوین و تنظیم دیگر قوانین می‌باشد، مبنی و معرف اصول سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، ساختارها، سلسله‌مراتب، جایگاه و حدود قدرت براساس اصول

و ضوابط اسلامی است. در این سند خطوط کلی و راهبردی کشور جهت دستیابی به اهداف عالی نظام و اصول و مبانی جهت تنظیم روابط درونی بخش‌ها و نهادهای مختلف با یکدیگر و روابط خارجی کشور مشخص شده است (شورای نگهبان، ۱۳۵۸). قانون اساسی نقشی بنیادین در طراحی دیپلماسی انرژی کشور دارد.

سند چشم‌انداز

سند چشم‌انداز جمهوری اسلامی ایران، پس از قانون اساسی، مهم‌ترین سند بالادستی کشور است؛ این سند بیانگر نوع رابطهٔ آرمان‌ها و اهداف از یک طرف و سیاست‌ها و خط‌مشی‌های اتخاذشده از طرف دیگر است. در این سند اهدافی همچون توسعه‌یافتگی، برخورداری از توزیع مناسب درآمد، دستیابی به جایگاه نخست اقتصادی، علمی و فناوری در منطقهٔ آسیای جنوب غربی با تأکید بر جنبش نرم‌افزاری و تولید علم، رشد پرشتاب و مستمر اقتصادی، ارتقای نسبی سطح درآمد سرانه و رسیدن به اشتغال کامل، الهام‌بخشی از طریق توسعهٔ کارآمد و تعامل سازنده و مؤثر با جهان براساس اصول عزت، حکمت و مصلحت ذکر شده است (حسینی خامنه‌ای، ۱۳۸۲). سند چشم‌انداز جمهوری اسلامی ایران به طور مستقیم و غیرمستقیم در طراحی و اجرای دیپلماسی انرژی جمهوری اسلامی ایران اثرگذار است.

برنامه توسعهٔ ششم و سیاست‌های کلی آن

برنامه‌های توسعه به عنوان اسناد بالادستی میانی، حاوی مجموعه‌ای از راهبردها و خط‌مشی‌ها به منظور تحقق و اجرایی شدن ارزش‌ها و اهداف اسناد بالادستی کلان در یک بازهٔ مشخص می‌باشند که براساس سیاست‌های کلی ابلاغی مقام معظم رهبری تنظیم می‌شوند. در این مقاله، برنامه ششم توسعه و سیاست‌های کلی آن را محور بررسی قرار می‌دهیم. سیاست‌های کلی برنامهٔ ششم توسعه در قالب ۸۰ بند و بر پایهٔ محورهای اقتصاد مقاومتی، پیشتازی در عرصهٔ علم و فناوری، تعالی و مقاوم‌سازی فرهنگی ابلاغ شد (مجلس شورای اسلامی، ۱۳۹۶).

سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی

سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی طی یک مقدمه و ۲۴ بند سیاستی توسط مقام معظم رهبری ابلاغ گردیده است. این سیاست‌ها دستورالعمل مشخص جمهوری اسلامی ایران در حوزهٔ اقتصاد است که ناظر به یک دورهٔ حساس و مهم از نام‌گذاری سال‌ها توسط ایشان با محوریت مسائل اقتصادی بود و از طرفی با شدت گرفتن تحریم‌های اقتصادی علیه جمهوری اسلامی ایران، قابل پیش‌بینی به نظر می‌آمد. اقتصاد مقاومتی یعنی آن اقتصادی که در شرایط فشار، در شرایط تحریم، در شرایط دشمنی‌ها و خصومت‌های شدید می‌تواند تعیین‌کنندهٔ رشد و شکوفایی کشور باشد (حسینی خامنه‌ای، ۱۳۹۲). برخلاف برخی برداشت‌های سلیقه‌ای، اقتصاد مقاومتی به هیچ‌وجه به معنای انزواگرایی و دوری از جهان خارج نیست؛ برعکس، تحقق سیاست‌های اقتصاد مقاومتی مستلزم بهبود مناسبات بین‌المللی در سطح منطقه‌ای و جهانی است؛ مقوله‌ای که به وضوح در قالب مؤلفهٔ برون‌گرایی در عین درون‌زایی منعکس شده است. برون‌گرایی

همراه با درون‌زایی موجب می‌شود تا اقتصاد کشور با تعامل سازنده با سایر کشورها، متوجه بازارهای بین‌المللی جهت صادرات کالا و خدمات داخلی، تأمین نیازهای ضروری و تبادل سرمایه و فناوری شود. در این راستا، دیپلماسی اقتصادی را می‌توان از مهم‌ترین ابزارهای تحقق اهداف اقتصاد مقاومتی به شمار آورد.

سیاست‌های کلی نظام در بخش انرژی

سیاست‌های کلی نظام در بخش انرژی در قالب دو بخش و ۱۲ بند در دو حوزه نفت و گاز و دیگر انرژی‌ها تنظیم شده است. این سیاست‌ها، خطوط کلی راهبردهای کشور در عرصه انرژی را منعکس می‌کند. با توجه به اتکای زیاد اقتصاد کشور به بخش انرژی، توجه به این سیاست‌ها می‌تواند آینده‌ای روشن و مطمئن برای منابع انرژی کشور رقم زند (حسینی خامنه‌ای، ۱۳۹۷). سیاست‌های کلی نظام در بخش انرژی تأثیری مستقیم بر تعیین الگوی دیپلماسی انرژی ایفا می‌کند.

سیاست‌های کلی محیط‌زیست

از دیگر اسنادی که در تهیه الگو دیپلماسی انرژی تأثیر مستقیم و پررنگ دارد، سیاست‌های کلی محیط‌زیست می‌باشد. سیاست‌های مزبور در راستای رعایت عدالت بین‌نسلی تنظیم شده است (حسینی خامنه‌ای، ۱۳۹۴). با توجه به اینکه منابع انرژی مستخرج از محیط‌زیست می‌باشند و مصرف آنها نیز اثرات مهمی را بر محیط‌زیست به جا می‌گذارد، توجه به سیاست‌های کلی محیط‌زیست، نقشی اساسی در تدوین الگوی دیپلماسی انرژی کشور دارد.

قواعد فقهی

یکی دیگر از منابع مورد استفاده در تدوین الگوی دیپلماسی انرژی، قواعد فقهی است. قاعده قانونی کلی است که حکم مشترک مصادیق موضوع واحدی را بیان می‌کند. قاعده باید بر تمام جزئیات و مصادیق خود در خارج منطبق باشد (محقق داماد، ج ۱، ص ۲۱). در اصطلاح فقیهان، قاعده به آن دسته از احکام کلی فقه گفته می‌شود که با بسیاری از مسائل فقهی مرتبط و در ابواب گوناگون فقه قابل تطبیق و اجرا باشد (مکارم شیرازی، ۱۴۱۰ ق، ص ۲۱). بنابراین، قاعده فقهی عبارت از ضابطه و اصل کلی پذیرفته‌شده در دانش فقه است که فقیه در حل مسائل مربوط به یک یا چند باب فقهی از آن استفاده می‌کند. قاعده فقهی باید دارای ویژگی‌هایی همچون مستند بودن، کلیت و شمول، کاربردی بودن باشد. در این مقاله برای ارائه الگوی دیپلماسی انرژی جمهوری اسلامی به چند قاعده اقتصادی مرتبط با این حوزه شامل قاعده نفی ضرر، قاعده نفی سبیل و قاعده نفی عسر و حرج به عنوان قواعد عمومی مرتبط با بخش اقتصاد استناد می‌کنیم. همچنین از قواعد فقهی خاصی همچون قاعده حیات، قاعده اتلاف، و قاعده سلطنت نیز استفاده می‌کنیم. قاعده نفی ضرر «لاضرر و لااضرار فی الاسلام» بخشی از روایتی است که فقها در اثبات این قاعده به آن استناد کرده‌اند. این قاعده بدین معناست که احکام ضرری در شریعت اسلام وجود ندارد. این قاعده ابتدا حکم ضرری را از ناحیه شرع نفی می‌کند. در مرحله بعد هر جا حکمی برای فرد یا جامعه موجب ضرر باشد، از طرف شریعت نفی می‌شود. قاعده نفی ضرر دامنه گسترده‌ای دارد و انواع ضررها و اضرار به غیر را دربر می‌گیرد.

براساس قاعده نفی سبیل، در شریعت حکمی که سبب سلطه کفار بر مؤمنان شود، وجود ندارد. این مفهوم در قرآن با صراحت بیان شده: «ولن يجعل الله للكافرين على المؤمنين سبيلاً» (نساء: ۱۴۱)؛ خداوند هرگز برای کافران بر مؤمنان راه سلطه و برتری قرار نداده است. مفاد این قاعده، نفی هر نوع سلطه اقتصادی، سیاسی، و فرهنگی بر جامعه است؛ سلطه‌ای که سبب خدشه‌دار شدن عزت و برتری مؤمنان شود یا موجبات ذلت و توهین به آنان را فراهم آورد. در اصول ۱۵۲ و ۱۵۳ قانون اساسی به صراحت به این قاعده اشاره شده است.

قاعده عسر و حرج، بیانگر سقوط تکلیف دارای مشقت و دشواری شدید در شریعت اسلام است. این قاعده در تجارت خارجی گاهی موجب تعدیل و انحلال پیمان‌های خارجی می‌گردد. چه آنکه نظریه تغییر اوضاع و احوال یا نظریه حوادث پیش‌بینی‌نشده یکی از موارد تطبیق قاعده نسبت به حقوق طرفین پیمان‌های بین‌المللی به حساب می‌آید. به موجب این قاعده، هرگاه در اثر بروز حوادث پیش‌بینی نشده و غیرقابل رفع و اجتناب، تعادل عوضین معامله به نحو فاحش برهم بخورد و در نتیجه اجرای مفاد قرارداد دشوار و مشکل گردد، قرارداد مذکور در صورت امکان توسط قاضی تعدیل و حسب مورد انحلال می‌یابد. از این قاعده در ختناسازی تحریم‌ها می‌توان کمک گرفت (کرمی و پورمند، ۱۳۸۵، ص ۳۸).

براساس قاعده اتلاف، تضییع و از بین بردن مال یا منفعت متعلق به دیگری ممنوع است. از این قاعده در بحث اتلاف منابع انرژی و سهم آیندگان و بحث عدالت بین‌نسلی استفاده می‌گردد. در اصول قانون اساسی از جمله اصل پنجاهم به این قاعده توجه شده است. در قانون برنامه ششم توسعه نیز رعایت حقوق بین نسلی با توجه به این قاعده مورد توجه قرار گرفته است (همان، ص ۴۳).

قاعده حیزت حاکی از آن است که جمع‌آوری و در اختیار و سیطره قرار دادن ثروت‌های منقول طبیعی باعث حق مالکیت می‌شود. البته حاکم اسلامی موظف است مردم را از بهره‌برداری‌های بی‌رویه از مواهب طبیعی بازدارد و کلیه اقدامات حیزاتی که منجر به نابودی اصل و بنیان ثروت طبیعی می‌شود یا چرخه طبیعت را برهم می‌زند، ممانعت به عمل آورد. در بندهایی از برنامه ششم توسعه، سیاست‌های کلی محیط‌زیست، سیاست‌های کلی انرژی این قاعده در قالب کاهش شدت مصرف انرژی، مقابله با تهدیدات اقلیمی و محیط‌زیستی، و افزایش بهره‌وری مورد توجه واقع شده است (دفتر همکاری حوزه و دانشگاه، ۱۳۷۱، ص ۲۴۵).

قواعد مورد اشاره می‌توانند رهیافت‌هایی برای تدوین دیپلماسی انرژی کشور داشته باشد. قاعده منع اتلاف، حاکم را مسئول مدیریت صحیح اموال و دارایی‌های ملی می‌کند. توجه به قاعده نفی ضرر نیز رعایت حقوق بین‌نسلی و عدالت اجتماعی بین مناطق برخوردار و کم‌برخوردار را رقم می‌زند. قاعده نفی سبیل نیز مانع از هر نوع سلطه اقتصادی است که سبب خدشه‌دار شدن عزت و برتری مؤمنان شود. با اتکاء به قاعده عسر و حرج سیاستگذار ملزم به ختناسازی و رفع اثر از تحریم‌ها علیه ملت و کشور می‌باشد. قاعده حیزت نیز عاملی برای تعیین حریم بهره‌برداری از ثروت‌های ملی است. از این رو مجموعه قواعد مذکور زمینه‌های مناسبی برای حفاظت از ثروت‌های ملی و شکوفایی آن ایجاد می‌کند.

روش تحقیق

رویکرد این پژوهش کیفی، از نوع اکتشافی است؛ در این تحقیق با تحلیل مضمون اسناد بالادستی نظام به شناسایی و ارائه الگوی تدوین راهبردهای دیپلماسی انرژی جمهوری اسلامی ایران می‌پردازیم. تحلیل مضمون نوعی روش تحلیل محتوایی است که برای استخراج الگو از داده‌های کیفی همچون اسناد سیاستی مناسب است. تحلیل محتوایی شامل توضیح، ارزیابی و تفسیر نظام‌دار ماهیت پیام است (برایانز و دیگران، ۱۳۹۳، ص ۳۱۹). یکی از روش‌های ساده و کارآمد تحلیل کیفی محتوا، تحلیل مضمون می‌باشد. از روش تحلیل مضمون می‌توان برای تحلیل حجم زیادی از داده‌های پیچیده و مفصل بهره برد. در واقع، مضمون‌نگویی است که در داده‌ها یافت می‌شود و از طریق نظم مفهومی داده‌های مستخرج به توصیف و سازماندهی مشاهدات و حداکثر به تفسیر جنبه‌هایی از پدیده می‌پردازد (منوچهری، ۱۳۹۰، ص ۱۸۵).

در روش تحلیل مضمون، داده‌های پراکنده و متنوع به داده‌هایی غنی و تفصیلی تبدیل می‌شود. در این روش، پژوهشگر از شمارش کلمات و سامان‌دهی داده‌ها فراتر می‌رود و بر تبیین و تفسیر افکار صریح و ضمنی متن تمرکز می‌کند (محمودپناهی، ۱۳۹۸، ص ۱۴۰).

تحلیل مضمون در سه مرحله تجزیه و توصیف متن، تشریح و تفسیر متن و در نهایت ترکیب و ادغام متن انجام می‌شود. این روش، شش گام اصلی دارد. مرحله اول شامل آشنایی با متن، توجه به کلمات کلیدی، موشکافی و دقت در متن، ایجاد کدهای اولیه و جست‌وجوی مضمون‌هاست. کدها باید تنها در محدوده قلمرو پژوهش و به‌طور روشن بر موضوع متمرکز باشد. مرحله دوم به بررسی، مرتب کردن، بازبینی و نام‌گذاری مضمون‌ها و تحلیل روابط بین مضامین (به چهار شیوه قالب مضامین، ماتریس مضامین، شبکه مضامین و تحلیل مقایسه‌ای) می‌پردازد. در مرحله آخر، گزارش تحقیق با تلخیص مضامین و استخراج نمونه‌های جالب داده‌ها و مرتبط کردن نتایج تحلیل با سوالات تحقیق پایان می‌یابد. برای تنظیم شبکه مضامین، مضامین پایه (پایین‌ترین سطح از کدها و نکات کلیدی موجود در متن) سازمان‌دهنده (مضامین انتزاعی‌تر حاصل شده از ترکیب و تلخیص مضامین پایه) و مضامین فراگیر (مضامین عالی شامل چارچوب‌های حاکم بر متن به عنوان یک کل) استخراج و نظام‌مند می‌شود؛ در نهایت ارتباط متقابل بین آنها به صورت نقشه‌های شبکه تارنما رسم و نشان داده می‌شود (عابدی‌جعفری و دیگران، ۱۳۹۰).

یافته‌های پژوهش

در این بخش، یافته‌های پژوهش، به منظور ارائه الگوی تدوین سیاست‌های دیپلماسی انرژی جمهوری اسلامی ایران، با استفاده از روش تحلیل مضمون تجزیه و تحلیل می‌شود. در گام اول این مرحله، بندهای مرتبط با حوزه روابط اقتصادی خارجی در اسناد بالادستی به عنوان متن مورد تحلیل انتخاب و پس از مطالعه به صورت دستی وارد مرحله کدگذاری باز شد. با بررسی کدهای باز، مضامین پایه، سازمان‌دهنده و در نهایت فراگیر به دست آمد. در مجموع ۱۱۹ مضمون پایه و ۳۴ مضمون سازمان‌دهنده ذیل ۸ مضمون فراگیر استخراج گردید. جداول ۱ و ۲ نتایج کدگذاری باز و طبقه‌بندی مضامین سه‌گانه را نشان می‌دهد.

جدول ۱: نمونه‌ای از کدگذاری باز بندهای سیاستی اسناد بالادستی منتخب

سند بالادستی	کد	کدهای باز	بندهای سیاستی
قانون اساسی G0	G011	نفی هرگونه سلطه‌جویی و سلطه‌پذیری	سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران براساس نفی
	G012	حفظ استقلال همه‌جانبه و تمامیت ارضی کشور	هر گونه سلطه‌جویی و سلطه‌پذیری، حفظ استقلال همه‌جانبه و تمامیت ارضی کشور، دفاع از حقوق همه
	G013	عدم تعهد در برابر قدرت‌های سلطه‌گر	مسلمانان و عدم تعهد در برابر قدرت‌های سلطه‌گر و روابط صلح‌آمیز متقابل با دول غیرمحراب استوار است.
	G014	روابط صلح‌آمیز متقابل با دول غیرمحراب	
	G021	قرارداد که موجب سلطه بیگانه بر منابع طبیعی ممنوع است	هرگونه قرارداد که موجب سلطه بیگانه بر منابع طبیعی و اقتصادی، فرهنگ، ارتش و دیگر شئون کشور گردد ممنوع است
سیاست‌های کلی نظام در دوره چشم‌انداز D0	D011	توسعه ارتباطات و زیرساخت‌های ارتباطی و فناوری اطلاعات	توسعه ارتباطات و زیرساخت‌های ارتباطی و فناوری اطلاعات، متناسب با پیشرفت‌های جهانی
	D012	توسعه متناسب با پیشرفتهای جهانی	
	D051	توسعه همکاری‌های همه‌جانبه با کشورهای دوست، منطقه و اسلامی	توسعه همکاری‌های همه‌جانبه با کشورهای دوست، منطقه و اسلامی و مشارکت بین‌المللی برای حفظ صلح
	D052	مشارکت بین‌المللی برای حفظ صلح	
سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی K0	K021	افزایش سالانه منابع حاصل از صادرات نفت و گاز	افزایش سالیانه سهم صندوق توسعه ملی از منابع حاصل از صادرات نفت و گاز تا قطع وابستگی بودجه به نفت
	K022	قطع وابستگی بودجه به نفت	
	K071	افزایش قدرت مقاومت و کاهش آسیب‌پذیری اقتصاد کشور	افزایش قدرت مقاومت و کاهش آسیب‌پذیری اقتصاد کشور از طریق: توسعه پیوندهای راهبردی و گسترش همکاری و مشارکت با کشورهای منطقه و جهان به‌ویژه همسایگان استفاده از دیپلماسی در جهت حمایت از هدف‌های اقتصادی، استفاده از ظرفیت‌های سازمان‌های بین‌المللی و منطقه‌ای.
	K072	توسعه پیوندهای راهبردی و گسترش همکاری	
	K073	استفاده از دیپلماسی در جهت حمایت از هدف‌های اقتصادی	
	K074	استفاده از ظرفیت‌های سازمان‌های بین‌المللی و منطقه‌ای	
سیاست‌های کلی محیط‌زیست M0	M091	توسعه مناسبات و جلب مشارکت و همکاری‌های هدفمند و تأثیرگذار دوجانبه، چندجانبه، منطقه‌ای و بین‌المللی در زمینه محیط‌زیست	تلاش برای ایجاد و تقویت نهادهای منطقه‌ای برای مقابله با گرد و غبار و آلودگی‌های آبی. توسعه مناسبات و جلب مشارکت و همکاری‌های هدفمند و تأثیرگذار دوجانبه، چندجانبه، منطقه‌ای و بین‌المللی در زمینه محیط‌زیست. بهره‌گیری مؤثر از فرصت‌ها و مشوق‌های بین‌المللی در حرکت به سوی اقتصاد کم‌کربن و تسهیل انتقال و توسعه فناوری‌ها و نوآوری‌های مرتبط.
	M092	بهره‌گیری مؤثر از فرصت‌ها و مشوق‌های بین‌المللی	
	M093	حرکت به سوی اقتصاد کم‌کربن	
	M094	تسهیل انتقال و توسعه فناوری‌ها و نوآوری‌های	

سند بالادستی	کد	کدهای باز	بندهای سیاستی
برنامه ششم توسعه B0	B011	اولویت اقتصادی در سیاست خارجی	اولویت اقتصادی در سیاست خارجی کشور با هدف
	B012	جذب دانش و نوآوری از کشورهای صاحب فناوری	جذب دانش و نوآوری از کشورهای صاحب فناوری و توسعه بازارهای صادراتی (کالایی و کشوری) خدمات
	B013	توسعه بازارهای صادراتی (کالایی و کشوری)	فنی و مهندسی و کالاهای ایرانی، اعزام نیروی کار،
	B014	توسعه بازارهای خدمات فنی و مهندسی	جذب اساتید و متخصصان برای آموزش و انتقال فن و فناوری (تکنولوژی) برای نیروهای ایرانی، تلاش برای
	B015	انتقال فن و فناوری (تکنولوژی)	الحاق به سازمان تجارت جهانی برای جلوگیری از
	B016	تلاش برای الحاق به سازمان تجارت جهانی	اعمال تبعیض‌های ناروا علیه صادرات ایران با رعایت
	B017	جلوگیری از اعمال تبعیض‌های ناروا علیه صادرات ایران با رعایت مصالح کشور	مصالح کشور

با توجه به جدول (۱)، ۱۰۵ بند از اسناد مربوطه قابلیت طرح در این مطالعه را دارد؛ توزیع این بندها، به ترتیب ۹ بند قانون اساسی، ۱۹ بند سند چشم‌انداز و سیاست‌های کلی آن، ۱۲ بند سیاست‌های کلی انرژی، ۳ بند از سیاست‌های کلی اصل ۴۴، ۴۱ بند از برنامه ششم توسعه، ۹ بند از سیاست‌های کلی محیط‌زیست، ۱۲ بند از سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی می‌باشد. با حفظ همین ترتیب، قانون اساسی با ۳۰ عنوان، سند چشم‌انداز و سیاست‌های کلی آن با ۴۳ عنوان، سیاست‌های کلی انرژی با ۳۱ عنوان، اصل ۴۴ با ۵ عنوان، برنامه ششم توسعه با ۱۰۸ عنوان، سیاست‌های کلی محیط‌زیست با ۲۲ عنوان، و سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی با ۴۷ عنوان کدباز مورد بررسی قرار گرفتند.

پس از کدگذاری باز بندهای مرتبط با دیپلماسی انرژی در اسناد بالادستی، مضامین پایه، مضامین سازمان‌دهنده و مضامین فراگیر از آنها استخراج گردید؛ در جدول (۲) به نمونه‌هایی از این مضامین اشاره شده است. محتوای این جدول نشان می‌دهد که از مجموع ۳۲۸ کد باز انتخابی، ۱۱۹ مضمون پایه که به طور صریح یا غیرصریح به مضامین پایه‌ای اشاره داشته‌اند، دسته‌بندی شدند. از این تعداد ۳۴ عنوان مضمون سازمان‌دهنده به عنوان مسائل کلیدی مطرح شده در اسناد بالادستی این مقاله حاصل شد که با قرابت‌های مفهومی و کاربردی موجود میان آنها در نهایت ۸ مضمون فراگیر به دست آمد.

در نخستین نگاه، یافته‌های پژوهش حاضر می‌تواند به نوعی توجه اسناد منتخب در این مطالعه را به موضوع دیپلماسی انرژی مورد مقایسه قرار دهد؛ یعنی فارغ از تحلیل مبتنی بر مقایسه فراوانی‌های مطلق کدهای باز به دست آمده که در جدول (۱) به آنها پرداخته شده، می‌توان گفت به لحاظ غنای محتوایی در امکان استخراج کدباز، سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی با میانگین ۳/۹ مضمون مستخرج از بندهای سیاستی بالاترین غنای محتوایی را دارد. بعد از آن، قانون اساسی با میانگین ۳/۳ مضمون، برنامه ششم توسعه ششم و سیاست‌های کلی انرژی با میانگین ۲/۶ مضمون، سیاست‌های کلی محیط‌زیست با میانگین ۲/۴ مضمون، سند چشم‌انداز و سیاست‌های کلی آن با میانگین ۲/۲ مضمون و سیاست‌های کلی اصل ۴۴ با میانگین ۱/۶ مضمون به ترتیب قابلیت استخراج کدباز از بندهای منتخب را دارا می‌باشند. برای نمونه، از هریک از بندهای منتخب سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی، ۳/۹ مورد کد باز استخراج

شد؛ از سیاست‌های کلی اصل ۴۴ نیز به طور میانگین ۱/۶ کدباز از هر بند استخراج شد. در جدول (۲)، نمونه‌ای از دسته‌بندی کدهای باز، مضامین پایه و سازمان‌دهنده و مضامین فراگیر اشاره شده است.

جدول ۲: مضامین پایه‌ای، سازمان‌دهنده و فراگیر مرتبط با دیپلماسی انرژی در اسناد بالادستی

کدهای باز	مضامین پایه‌ای	مضامین سازمان‌دهنده	مضامین فراگیر
A0101-A092- B012-B0132- B014-B0182- D011-D083- F011-F021- F042-G052- K061-M071- M093-	اولویت‌دهی به واردات فناوری پیشرفته واردات تکنولوژیکی‌های تولید پیشرفته اولویت اقتصادی، علمی، صنعتی و فناوری در روابط خارجی توجه به صادرات خدمات فنی و مهندسی صادرات محصولات فناورانه ورود و به‌کارگیری فناوری‌های نوین و جدید	توسعه فناوری خدمات تکنولوژیکی انتقال فناوری اولویت فناوری پیشرفته در بهبود تجارت خارجی	انکاء به فناوری
A043-B051- B061-D0101- M081-S011-	گسترش سرمایه‌گذاری خارجی جلب مشارکت در توسعه و پیشرفت واردات خدمات تکنولوژیکی صادرات خدمات تکنولوژیکی جلب سرمایه‌های داخلی جلب سرمایه ایرانیان خارج از کشور جذب منابع و سرمایه خارجی توسعه سرمایه‌گذاری در اولویت بود جذب سرمایه ایرانیان خارج از کشور هدایت درآمدهای ارزی به سرمایه‌گذاری خارجی توسعه سرمایه‌گذاری در خارج از کشور	مشارکت‌پذیری سرمایه‌گذاری در خارج	سرمایه‌گذاری
A011-A081- A091-B0246- B0303-D0141- D0142-G012- G091-K0102- K094-	ایجاد تعادل منطقه‌ای و تقویت نقش کشور توسعه سواحل و مرزهای آبی بهره‌برداری از موقعیت ژئوپلیتیکی بهره‌برداری از موقعیت ژئوپلیتیکی ترانزیت انرژی گسترش خدمات ترانزیتی بهره‌برداری از میداین مشترک با همسایگان	ترانزیت انرژی توسعه روابط بین‌المللی حفظ تمامیت ارضی	بهره‌برداری از موقعیت جغرافیایی

دستیابی به جامعه آرمانی اسلامی و تحقق تمدن نوین اسلامی را می‌توان پررنگ‌ترین مضمون فراگیر موجود در نتایج این پژوهش دانست. پذیرش ۲۷۵ عنوان کدباز، ۲۰ عنوان مضمون پایه و ۹ مضمون سازمان‌دهنده ذیل این مضمون فراگیر بوده است که نشان‌دهنده نگاه سیاست‌گذار به افق‌های آینده و دستیابی به جامعه آرمانی اسلامی و تحقق تمدن نوین اسلامی با محوریت جمهوری اسلامی ایران می‌باشد. سیاستگذار در اسناد بالادستی با اشاره به مضامین پایه‌ای مانند نفی سلطه‌گری و سلطه‌پذیری، رعایت اصول عزت، حکمت و مصلحت، رعایت قواعد فقهی (نفی ضرر، نفی سبیل، نفی عسر و حرج، اتلاف، و اصل حیازت)، روابط اقتصادی بین‌المللی بر مبنای قواعد تجارت اسلامی، حفظ و تأمین امنیت همه‌جانبه، حفظ استقلال و تمامیت ارضی، توسعه همکاری‌های همه‌جانبه با کشورهای مسلمان، تعامل فعال با جهان

در تمام عرصه‌ها، مشارکت و ایفای نقش فعال و مؤثر در امور بین‌المللی و کسب جایگاه اول اقتصادی، علمی و فناوری در سطح منطقه با هویت اسلامی را مورد تأکید قرار داده است؛ این اقدامات به عنوان کارویژه اصلی الگوی دیپلماسی انرژی زمینه تحقق جامعه آرمانی اسلامی و تحقق تمدن نوین اسلامی را فراهم می‌سازد.

سیاست‌های داخلی ناظر به سیاست‌گذاری‌های لازم در تحقق الگوی دیپلماسی انرژی مطلوب با پذیرش ۱۰۵ کدباز در سطح برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری برای تدوین نقشه راه با ۱۲ مضمون پایه و ۶ مضمون سازمان‌دهنده ذیل سیاست‌ها و سیاستگذاری‌های داخلی در اولویت دوم قرار دارد. این مضمون‌های فراگیر نیز با اتکاء به مضامین پایه‌ای مانند مدیریت و صیانت از منابع و محیط‌زیست، برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری در حوزه‌های (توسعه تکنولوژیکی، قطع وابستگی به درآمدهای نفتی، کاهش اثر تکانه‌های اقتصادی، توسعه انرژی‌های تجدیدپذیر، خنثاسازی تحریم‌ها، افزایش صادرات کالاها و خدمات فنی و مهندسی، ایجاد زنجیره ارزش در منابع انرژی) و پایبندی به قوانین زمینه‌ها و زیربنای مناسب جهت فرایند اجرایی الگوی دیپلماسی انرژی را فراهم می‌کند.

رویکرد تجاری متناسب با دیپلماسی انرژی موضوع مهم دیگری است که در سطح رویکردی تحت عنوان رویکرد اقتصادی و تجاری به سیاست خارجی و روابط بین‌المللی با ۸۸ کد باز و ۱۶ مضمون پایه و ۷ مضمون سازمان‌دهنده ذیل این مضمون فراگیر دسته‌بندی و قرار گرفته است. توصیه‌هایی که در قالب مضامین پایه‌ای سیاست خارجی اقتصاد محور، اتخاذ دیپلماسی و ایفای نقش فعال در امور بین‌المللی، همکاری‌ها و روابط منطقه‌ای، بین‌المللی قاعده‌مند، همکاری و روابط با کشورهای مسلمان و همسایگان، رعایت اصول عزت، حکمت و مصلحت، ایجاد ابتکارات جدید منطقه‌ای و بین‌المللی، همکاری و روابط دوجانبه و چندجانبه با تولیدکنندگان و مصرف‌کنندگان انرژی، تشویق و حمایت از سرمایه‌گذاری خارجی، شناسایی و اعلام آمادگی برای سرمایه‌گذاری در حوزه انرژی در خارج از کشور، اثرگذاری و دریافت سهم بیشتر از بازارهای منطقه‌ای و بین‌المللی نقشه راه مناسبی را در حوزه انرژی برای سیاست خارجی می‌کند تا الگوی دیپلماسی انرژی با این نقشه راه نتایج موفقی را رقم زند.

چهارمین اولویت به‌دست‌آمده با پذیرش ۶۵ کدباز، ۱۱ مضمون پایه و ۴ مضمون سازمان‌دهنده ذیل مقوله حفظ، تقویت و توسعه منافع ملی مورد توجه در اسناد بالادستی قرار می‌گیرد. حفظ، تقویت و توسعه منافع ملی از جمله مواردی است که در اسناد بالادستی مورد توجه ویژه واقع شده است و هدایت‌گر و چراغ راهنمای سیاست خارجی و بالطبع دیپلماسی انرژی است. مضامین پایه‌ای مستخرج از ۶۵ کدباز حاکی از آن است که مضامین پایه‌ای که متشکل از ایجاد تنوع در اقتصاد، مشارکت و ایفای نقش فعال و مؤثر در امور بین‌المللی، مدیریت و صیانت از منابع و محیط‌زیست، توسعه و گسترش فرآورده‌های انرژی، ایجاد و توسعه پالایشگاه‌ها و پتروشیمی‌ها، افزایش صادرات حامل‌های انرژی و تلاش برای خنثاسازی تحریم‌ها در قالب عملیاتی مضامین سازمان‌دهنده توسعه سیاست خودکفایی، حفظ استقلال و امنیت اقتصادی، حفظ و ارتقاء منافع اقتصادی ملی در اسناد بالادستی مورد تأکید قرار گرفته‌اند و بر الگوی دیپلماسی انرژی مؤثر بوده و باید در طراحی و اجرای آن مدنظر قرار گیرند.

پنجمین اولویت در طراحی الگوی دیپلماسی انرژی اتکاء به فناوری است که با پذیرش ۵۴ عنوان کدباز و ۱۶ مضمون پایه و ۴ مضمون سازمان‌دهنده ذیل مضمون فراگیر استخراج شده است. فناوری همواره از مواردی است که

مورد تأکید سیاست‌گذاران در بخش‌های مختلف بوده است. از آنجاکه طی سال‌های بعد از انقلاب کشور در تمامی حوزه‌های علمی و تکنولوژیکی مورد تحریم واقع شده است، یکی از کارویژه‌های دیپلماسی انرژی انتقال و ارتقاء فناوری در حوزه‌های مختلف انرژی می‌باشد تا از این طریق اهداف مورد اشاره در بندهای مختلف اسناد بالادستی از جمله افزایش تولید، افزایش صادرات، اکتشافات جدید، روش‌های جدید استخراج و فراوری و تولید محصولات جدید، حاصل شود. سیاست‌گذار در بندهای مختلفی از اسناد بالادستی به مضامینی همچون اولویت‌دهی به واردات فناوری و تکنولوژی پیشرفته، اولویت اقتصادی، علمی، صنعتی و فناوری در روابط خارجی، توجه به صادرات خدمات فنی و مهندسی، ورود و به‌کارگیری فناوری‌های نو و جدید، فناوری دانش‌بنیان و بومی، تبادلات و تعاملات فناورانه، فناوری و دانش هسته‌ای و انرژی‌های نو، شناخت و به‌کارگیری ظرفیت‌های علمی را مورد توجه قرار داده است. برای تحقق تمامی اهداف الگوی دیپلماسی انرژی باید توسعه فناوری، خدمات تکنولوژیکی، انتقال فناوری، در اولویت قرار دادن فناوری‌های پیشرفته برای بهبود تجارت انرژی را مدنظر قرار داد.

ششمین اولویت تقویت زیرساخت‌های تجارت انرژی است؛ اولییتی که براساس ۳۶ کدباز و ۱۷ مضمون پایه‌ای و ۳ مضمون سازمان‌دهنده ذیل مضمون فراگیر از اسناد بالادستی منتخب استخراج شده است. در این مقاله برای تقویت زیرساخت‌های تجارت انرژی مضامین پایه‌ای توسعه سواحل و مرزهای آبی، اولویت‌بخشی به توسعه حمل و نقل، اولویت سرمایه‌گذاری در ایجاد زیرساخت‌های موردنیاز در بخش انرژی، تجهیز شبکه‌ها و پایانه‌های انرژی، افزایش تولیدات انرژی، توسعه خدمات عمرانی و زیرساختی، بهره‌مندی و استفاده حداکثری از موقعیت جغرافیایی، کاهش شدت انرژی، همکاری با سازمان‌ها و نهادهای انرژی، همکاری و روابط دو و چندجانبه با تولیدکنندگان و مصرف‌کنندگان انرژی، تلاش برای کسب سهم بیشتر از بازارهای منطقه‌ای و بین‌المللی، گسترش تحقیقات بنیادی و توسعه‌ای در حوزه انرژی و توسعه صنایع بالادستی و پایین‌دستی نفت و گاز مورد توجه قرار گرفته است و از ۳۶ کد باز این مضامین استخراج گردید.

اولویت بعدی بهره‌برداری از موقعیت جغرافیایی است که با استفاده از ۳۲ کدباز و ۱۲ مضمون پایه و ۳ مضمون سازمان‌دهنده استخراج شده است. ایران در مرکز بیضی انرژی دنیا قرار دارد؛ پل ارتباطی شرق و غرب عالم است؛ بهترین مسیر نفت و گاز شمال به آب‌های آزاد است؛ این ویژگی‌ها موقعیت جغرافیایی تجاری مطلوبی برای ایران ایجاد کرده است. ایجاد تعادل منطقه‌ای و تقویت نقش کشور، توسعه سواحل و مرزهای آبی، بهره‌برداری از موقعیت ژئوپولیتیکی ترانزیت انرژی، گسترش خدمات ترانزیتی، بهره‌برداری از میادین مشترک با همسایگان، ساخت و تجهیز پایانه‌های انرژی، طرح جامع حمل و نقل کشور، شناخت منابع و گسترش اکتشافات از مضامین پایه‌ای می‌باشند که سیاست‌گذار به طور صریح و غیرصریح به آنها برای بهره‌برداری بهتر از موقعیت جغرافیایی در الگوی دیپلماسی انرژی اشاره داشته است.

مضمون فراگیر سرمایه‌گذاری با ۲۷ کدباز و ۱۵ مضمون پایه مورد توجه سیاست‌گذار برای طراحی الگوی دیپلماسی انرژی قرار گرفته است. مضامین پایه این بند بر مبنای ۲ مضمون مشارکت‌پذیری (سرمایه‌پذیری) و سرمایه‌گذاری در خارج سامان یافته است. تجاری‌سازی منابع گسترده انرژی در ایران نیازمند حجم عظیمی از سرمایه می‌باشد. از آنجاکه اعمال تحریم‌های ظالمانه علیه ایران راه‌های ورود سرمایه خارجی را محدود کرده

است، دیپلماسی انرژی باید زمینه جذب سرمایه خارجی در کنار سرمایه داخلی را برای بخش انرژی فراهم آورد. از سوی دیگر دیپلماسی انرژی باید این توانایی را داشته باشد تا زمینه را برای سرمایه‌گذاری در کشورهای دیگر در بخش ایجاد پالایشگاه، پتروشیمی و دیگر صنایع مرتبط با انرژی فراهم کند تا از این طریق، امکان تحریم صنعت انرژی ایران به کمترین حد ممکن تقلیل یابد.

نگاه جامع و منظومه‌ای به شبکهٔ مضامین و محتوای سیاستی موجود در اسناد بالادستی مورد بررسی، شمای دیپلماسی انرژی در نظر سیاست‌گذار جمهوری اسلامی ایران را نشان می‌دهد؛ این تصویر کلی از الگوی دیپلماسی انرژی جمهوری اسلامی ایران در شکل (۱) نمایش داده شده است.

شکل ۱: الگوی دیپلماسی انرژی جمهوری اسلامی ایران

نتیجه گیری

دیپلماسی انرژی یکی از رویکردهایی است که عرضه کنندگان و تقاضاکنندگان انرژی از آن برای تأمین منافع پایدار خود استفاده می‌کنند. در این راستا، تدوین الگوی اسلامی - ایرانی دیپلماسی انرژی برای جمهوری اسلامی ایران ضرورتی اساسی است. الگوی مزبور باید توان توضیح کامل اولویت‌ها، اصول و عناصر اساسی مورد انتظار، چشم‌انداز و مأموریت‌ها، اهداف، ابزارها و امکانات، چالش‌ها و ضعف‌های موجود را داشته باشد. سهم عمده‌ای از این موضوعات در اسناد بالادستی مرتبط با انرژی منعکس شده است.

در این مقاله با استفاده از روش تحلیل مضمون، به بررسی اسناد بالادستی مرتبط با انرژی به منظور استخراج مولفه‌های الگوی دیپلماسی انرژی کشور پرداختیم. در این بررسی ابتدا، اسناد مربوطه و بندهای مرتبط استخراج شد. اسناد مزبور شامل قانون اساسی، سند چشم‌انداز و سیاست‌های کلی آن، سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی، سیاست‌های کلی محیط‌زیست، سیاست‌های کلی انرژی، سیاست‌های کلی اصل ۴۴، قانون برنامه توسعه ششم و قواعد فقهی مربوطه می‌باشد.

دقت در اسناد بالادستی یادشده و انتخاب مواد و بندهای مرتبط با حوزه مفهومی دیپلماسی انرژی، مدل طراحی شده از سوی مقام سیاست‌گذار جهت پیاده سازی دیپلماسی انرژی جمهوری اسلامی ایران در سال‌های گذشته را آشکار می‌کند. با در نظر گرفتن قرابت‌های نظری و کاربردی میان مفاهیم استخراج‌شده با انجام روش تحلیل مضمون، این مفاهیم در سه سطح مضامین پایه، سازمان دهنده و فراگیر طبقه‌بندی شد. مضامین فراگیر حاصل از این پژوهش شامل اتکاء به فناوری، سرمایه‌گذاری، تقویت زیرساخت‌های تجارت انرژی، بهره‌برداری از موقعیت جغرافیایی، جامعه آرمانی اسلامی و پایه‌گذاری تمدن نوین اسلامی، حفظ، تقویت و توسعه منافع ملی، سیاست‌ها و سیاست‌گذاری‌های داخلی، رویکرد اقتصادی و تجاری نسبت به سیاست خارجی و روابط بین‌المللی شده است. البته چنین الگویی حاوی نواقص و کمبودهایی است که در به‌روزرسانی متون بالادستی به ویژه سیاست‌های کلی پیش‌رو باید تصحیح و تکمیل گردد. اما آنچه در دایره موضوعی این پژوهش است، ابتدا بر همین عناصر و اصول و استخراج توصیه‌های سیاستی پیشنهادی برآمده از هریک از این عناصر یا ترکیبی از چند عنصر است. به هر روی آنچه که می‌توان از دیپلماسی انرژی انتظار داشت عبارتند از:

۱. تعیین بازارهای هدف انرژی؛

۲. انتخاب مشتریان راهبردی؛

۳. تعیین نوع حضور در بازارهای مشخص شده کالا، خدمات و یا حامل‌های انرژی؛

۴. بالا بردن صادرات محصولات پتروشیمی و فرآورده‌های نفتی؛

۵. مطالعات تعیین قیمت برای حضور در بازارهای مشخص شده؛

۶. تحلیل جذابیت و عدم جذابیت حضور در معاهدات و یا شرکت در سازمان‌های جهانی انرژی؛

۷. موضع‌گیری در قبال تحولات جهانی بازار انرژی؛
۸. حفظ و ارتقای اثرگذاری در بازار انرژی منطقه و جهان؛
۹. ارائه راهکار برای استفاده حداکثری از موقعیت جغرافیایی جهت تأثیرگذاری بر بازارهای جهانی انرژی؛
۱۰. سرمایه‌گذاری در میادین (نفت و گاز) مشترک با کشورهای همسایه؛
۱۱. تعیین سبد حامل‌های انرژی صادراتی؛
۱۲. افزایش صادرات انرژی (به‌ویژه نفت، گاز و برق)؛
۱۳. حضور و سرمایه‌گذاری در زیرساخت‌های انرژی سایر کشورها.

پیشنهادات سیاستی

نظام سیاسی کشور باید با تنظیم سیاست انرژی در سطح ملی، زیربنای تدوین و اجرای مجموعه‌ای از اقدامات ناظر بر فعالیت‌های این بخش را برای حل مشکلات آن فراهم آورد. تدوین سیاست ملی انرژی، اتخاذ تصمیمات یکپارچه و هماهنگ بین زیربخش‌های مختلف این بخش را تسهیل می‌کند، تا اهداف از پیش تعیین شده برای کل بخش انرژی قابل حصول گردند. در این رویکرد، دولت‌ها برای مداخله در بازار، تنها از طریق وضع قوانین و مقررات و همچنین تنظیم روابط عمل نمی‌نمایند و هر دولت باید توازنی میان امنیت انرژی، رشد اقتصادی و حفاظت از محیط‌زیست برقرار سازد. سیاست ملی انرژی در این میان تعیین‌کننده است و تمامی قوانین و مقررات بر این اساس تدوین و تنظیم می‌گردد. براساس شبکه مضامین استخراج‌شده از بررسی اسناد بالادستی، اقدامات سیاستی در حوزه انرژی در دوره پیش‌رو عبارتند از:

۱. برنامه‌ریزی تولید، انتقال و مصرف انرژی؛
۲. قانون‌گذاری در مورد فعالیت‌های تجارت انرژی؛
۳. قانون‌گذاری در مواردی که بر مصرف انرژی تأثیرگذار باشد، مانند استانداردهای کارایی انرژی و استانداردهای آلودگی؛
۴. ایجاد نهادهای مختلف قانون‌گذاری و اجرایی در بخش دولتی؛
۵. مشارکت فعالانه، هماهنگی و ارائه مشوق‌ها در بخش تولید، تحقیق و توسعه انرژی؛
۶. اتخاذ سیاست‌های مالی در بخش خدمات انرژی شامل مالیات، معافیت‌های مالیاتی و یارانه؛
۷. جهت‌دهی به درآمدهای حاصل از صادرات انرژی، محصولات پتروشیمی و فرآورده‌های نفتی در حوزه سرمایه‌گذاری‌های زیرساختی و توسعه‌ای و کاهش سهم آن از هزینه‌های جاری در بودجه عمومی؛
۸. تأمین امنیت داخلی انرژی؛
۹. همکاری بین‌المللی در بخش انرژی.

منابع

برایانز، کریگ لئونارد و همکاران، ۱۳۹۳، *روئس‌های کمی و کیفی تحقیق (تحلیل تجربی سیاست)*، ترجمه لیلا سازگار، تهران، مرکز نشر دانشگاهی.

حسینی خامنه‌ای، سیدعلی، ۱۳۸۲، *سند چشم‌انداز جمهوری اسلامی ایران در افق ۱۴۰۴*، در: Khamenei.ir

_____، ۱۳۹۴، *ابلاغ سیاست‌های کلی محیط‌زیست*، در: khamenei.ir

_____، ۱۳۹۷، *سیاست‌های کلی بخش انرژی*، در: khamenei.ir

دفتر همکاری حوزه و دانشگاه، ۱۳۷۱، *مبانی اقتصاد اسلامی*، تهران، سمت.

رضوی، عبدالله و شهره پیرانی، ۱۴۰۱، «تبیین الزامات و راهبردهای دیپلماسی و امنیت انرژی در جمهوری اسلامی ایران»، *پژوهش‌های روابط بین‌الملل*، ش ۱ (۱۲)، ص ۱۶۷-۱۹۸.

شورای نگهبان، ۱۳۵۸، *قانون اساسی جمهوری اسلامی*، در: shora-gc.ir/fa/news/4707

صادقی، اکبر، ۱۳۹۹، *دیپلماسی انرژی جمهوری اسلامی ایران (چالش‌ها و فرصت‌ها)*، تهران، شرکت چاپ و نشر بازرگانی.

عابدی جعفری، حسن و همکاران، ۱۳۹۰، «تحلیل مضمون و شبکه مضامین: روشی ساده و کارآمد برای تبیین الگوهای موجود در داده‌های کیفی»، *اندیشه مدیریت راهبردی*، ش ۱۰ (۲)، ص ۱۵۱-۱۹۸.

کرمی، محمدمهدی و محمد پورمند، ۱۳۸۵، *مبانی فقهی اقتصاد اسلامی*، قم و تهران، پژوهشکده حوزه و دانشگاه و سمت.

کی‌پور، جواد و جهانبخش ایزدی، ۱۳۸۸، «دیپلماسی انرژی و لزوم استفاده از آن برای تأمین منافع ملی ایران در جهان»، *روابط خارجی*، ش ۴، ص ۱۳۹-۱۶۲.

مینی‌دهکردی، علی و فاضله خادم، ۱۳۸۹، «ایران و فرصت‌های جهانی در صنعت نفت»: در: *مجموعه مقالات همایش ملی نفت و سیاست خارجی*، تهران، پژوهشکده تحقیقات راهبردی مجمع تشخیص مصلحت نظام.

مجلس شورای اسلامی، ۱۳۹۶، *قانون برنامه ششم*، در: majlis.ir

محقق داماد، سیدمصطفی، ۱۳۷۷، *قواعد فقه*، تهران، مرکز نشر علوم اسلامی.

محمودپناهی، سیدمحمد رضا، ۱۳۹۸، *روئس تحقیق در علوم سیاسی ۲*، تهران، دانشگاه پیام نور.

مکارم‌شیرازی، ناصر، ۱۴۱۰ق، *القواعد الفقهیه*، قم، مدرسه الامام امیرالمومنین علیه السلام.

منوچهری، عباس، ۱۳۹۰، *رهیافت و روئس در علوم سیاسی*، تهران، سمت.

واعظی، محمود و همکاران، ۱۳۸۹، *مجموعه مقالات همایش ملی نفت و سیاست خارجی*، تهران، مجمع تشخیص مصلحت نظام.

Reinhardt, Roman O. & Sergei V. Pronichkin, 2018, "The Realist Paradigm Of Energy Diplomacy In The Russian Scientific Tradition And Its Practical Applicability", *MGIMO Review of International Relations*, No. 1(58), p. 94-109.

Giuli, M., 2015, *Getting energy diplomacy right: a challenge starting at home. Retrieved from Vocal Europe*, eu, www.vocaleurope.eu/getting-energy-diplomacy-right-a-challenge-starting-at-home.

Meierding, E., 2011, "Energy Security and Sub-Saharan Africa", *International Development Policy*, No. 2, p. 44-59.

Paleri, P. (2008). *National Security: Imperatives And Challenges*. New Delhi: Tata McGraw-Hill.